

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

manuscripts Library

D.P.B.

Coll. No. 850

Title Is ... popularised with
Photography

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 850 Subject : Vedic lit.

Title : Īśāvāsyopaniṣat Bhāṣya.

Author : Śaṅkarācārya Scribe : -

Date of the work : - Date of the Ms. : V.S. 1895

Place of the work : - Place of the Ms. : -

Size : 9.5" by 4. Extent : 10 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : -

: ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ईशावास्यनाम धृतिपराप्रारंभः ॥ ॥ येनात्मना परेशा व्याघ्रं विश्वमशेषतः ॥ सोऽहं देह
 द्यासाहो वर्जितो देह न दुरौ ॥ १ ॥ ईशावास्यमित्यादि मंत्रान्याचिरव्यासुर्न गवान्नाम धकारस्येष्टा कर्मशेषत्वो
 कातावत्कुरुदस्यति ॥ तथादि ॥ कर्मजडाः केचित्तन्यते स्म ॥ ईशावास्यमित्यादयो मंत्राः कर्मशेषा मंत्रा विशोषादि
 षेत्वादि मंत्रवत् ॥ अतः पृथक् प्रयोजनाभावाद् व्याख्यास्तान्त्राह ॥ ईशावास्यमित्यादय इति ॥ इमे ते निशाखा
 स्त्रिंशतीत्यादिव द्विनियोजकप्रमाणदिशनात्प्रकरणंतरत्वाच्चेत्यर्थः ॥ श्रौतविनियोगानावेपि बहिर्देवसदनमि
 त्यस्य बहिर्देवनप्रकाशनसामर्थ्याद्बहिर्देवनेयथाविनियोगः ॥ तथा कर्मशेषात्प्रकाशनसामर्थ्येन कर्मस्वे
 षां विनियोग इत्यपि नाशं कनीयमित्याह ॥ तेषामिति ॥ शुद्धादि विशेषणस्यात्मनः कर्मशेषत्वे प्रमाणभावात्तथा
 यात्मन केवलं कर्मानुयोगि किंतु कर्मणा विरुध्यते चेत्साह ॥ याथात्म्यं चेति ॥ शुद्धोऽहं स्वभावतो नागंतुं केनापि पा
 पना विद्धः सर्वत्रैको शरीरसाकाशसम इति कदाह्येण पि जानं नूदि मैनागपि कर्मविकृते ॥ किंतु आपातप्रतिप
 त्तिरप्येतादृशानिरुणधेवं कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः ॥ किंच यः कर्मशेषः स उत्याद्यो दृष्टो यथासुरोडाशादिः ॥ वि
 कार्यः सोमादिः ॥ आप्यो मंत्रादिः ॥ संस्कार्यो ब्राह्मादिः ॥ तदुत्याद्यादिरूपत्वं कर्मशेषत्वव्यापकं व्यावर्तमानमात्म
 याथात्म्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्तयति ॥ तथात्मयाथात्म्यं कर्तुं नोक्तं न भवति ॥ येन ममेदं समाहितं साधनं
 ततो मया कर्तव्यमित्यदं काशान्वययुरः सरकतत्वा न्वयः स्यादित्याह ॥ न लेवमिति ॥ न नृपनिषदां जयोपयोगि

ता

त

न

श्वर एवाभावे निज्ञानेनाद्यादनायं॥ सर्वमिदं ईश्वरोऽस्मात्तिज्ञानं॥ एष सोऽपदेशः॥ द्वां देव्योऽनन्तमस्मि
वदित्यर्थः॥ उक्तं च॥ ब्रह्मैव सर्वमात्मैव सत्प्रकाशो विशेषतः॥ देयोपादेयभावोऽयं न स स्वाभावदीयते॥ १॥
उक्तं च॥ न बंधोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति न विकल्पोऽस्ति न त्वनः॥ नित्यप्रकाशसि विष्वाकारो मदेऽश्वर इति॥ २॥ यस्य
पदेशज्ञानमात्रेणाऽनन्तदृष्टिर्नतिरिक्लियते॥ तस्य विचारादिप्रयत्नेस्तत्त्वप्रकाशस्येन तदृष्टिस्तिरक्का
रिष्यत इत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह॥ यथेति॥ चंदनागर्वादेरुदकादिसंबंधादाज्जावादिना जातं यद्गंधं धूमिपा
धिकं मिथ्यातया॥ तत्स्वरूपनिर्घषेणाभिव्यक्तेन स्वाभाविकं गंधेनाद्याधते॥ तद्विचारादेव सुबलसजा
वान्मिथ्यावस्तुबुद्धिबाधकत्वं संभवतीत्याह॥ तद्वदेव दानि॥ स्वभावोऽनापि विधानकार्यस्वाबाधिकं मिथ्या
त्वेन बाध्यते योग्यत्वयोग्यत्वप्रदर्शनाय विशेषणं॥ एवं विचारादिप्रयत्नवतोऽनन्तदृष्टिर्निरस्कारमेव
वानामुक्तायुक्तनभिज्ञस्य सर्वमिदं मद्देव श्वर एवेति भावनया अधिकृतस्य युक्तिकुशलस्य च विचारोधिकृतस्य
सर्वकामसंन्यास एवाधिकारः॥ इदं मंत्रे विवक्षितं सैन्यकृते नित्यं प्राप्य मर्शदर्शनात्॥ त्यजते वदितं ज्ञेयं तत्तुः
प्रत्यक्षं परं पदमिति न्यत्राप्युक्तत्वात्॥ पुत्राद्येषाणां यश्चिन्नविषये पदे तु त्वेन प्रसिद्धत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह॥ एवमेश्व
रास्तेति॥ विधिसिद्धिं संन्यासं स्तोति॥ तेन ते कृतेनेति॥ त्यागेनात्मारहितेऽस्यानित्यक्रियास्यात्मस्वरूपावस्थानानुक्त
त्वात्त्यागस्येत्यर्थः॥ संन्यासिनः शरीरसंधारणे पयुक्तं कौपीनाद्यादनादि विधितिरिक्तोपिकथं चि

दृश्यपरिग्रहेरागश्चेत्याप्नोति॥ तन्निरोधेयतः कर्तव्यस्य प्रधानविरोधादित्यभिप्रेत्य नियमविधिमाह॥ एवं स
कषण इति॥ विदिति॥ निपातस्येदं सामान्यार्थत्वेपि कस्यचिदिति वितर्कार्थत्वमन्यत्र प्रसिद्धं तदिदं न गत्यत इत्यर्थं न क
इत्युक्तं॥ अवधारदृष्ट्याऽध्यात्मन एवेदं सर्वशेषभूतं जडस्य चित्तरतं तत्त्वादतो प्राप्ते विषयेनाकांक्षा कर्तव्या परमार्थ
तत्त्वात्मैव सर्वमित्याकांक्षा विषय एव नास्तीत्यर्थः॥ आद्यमंत्रस्य पूर्वार्धेन तत्त्वोपदेशः कृतस्तृतीयपादेनापरिपक्वज्ञा
नस्य संन्यासविधिरुक्तः॥ चतुर्थपादेन संन्यासिनो नियमविधिरुक्त इति प्रतिपदं व्याख्याय संहिष्यार्थमनुवदत्युन
रस्य संबन्धानि स्यात्॥ एवमात्मविद इत्यादिना पूर्वमंत्रेण ज्ञानं विहितं॥ यस्य तस्यैवोत्तरमंत्रे कर्म विहितं॥ ततः स
मुच्चयानुष्ठानेनात्यर्थमंत्रद्वयस्यैकदेशिशंका मुद्गावयति॥ कथं पुनरिति॥ सुद्धब्रह्मज्ञानकर्मणोः नेकाधि
कारो विरुद्धत्वात्॥ कृतुगमनत्रिदंडि धर्मवदस्येव नत्रापि क्रमेणैककर्तृकत्वमिति चेन्न॥ विशिष्टरूपनेदादिना
धिकारत्वात्॥ यथोक्तं ज्ञानकर्मणो विहितत्वेन मुद्धिस्माद्विरोधोऽसिद्ध इति॥ तदसत्॥ कृतुकाजगमनत्रिदंडध
र्मयोरप्यविरोधप्रसंगात्॥ तदुनयनैकस्य विहितमिति चेत्तुल्यमेव नत्॥ प्रतिषेधान्न तत्र समुच्चय इति चेदिहा
पिन कर्मणानप्रजयानानुध्यायाद्वक्तृत्वानित्यादि प्रतिषेधस्तुल्यः॥ केवलकर्मविषयो निषिध्य इति॥ न च वाच्यं
केवल्यपदव्यवहृदनावात्॥ समुच्चयविरोधे रथाप्यनिश्चितत्वात्॥ तस्मान्न समुच्चयेनात्यर्थमंत्रस्यैव त्रिप्रेत्याह॥
ज्ञानकर्मणो विरोध इति॥ कर्तृत्वाध्यासाच्च यं कर्म शुद्धत्वा कर्तृत्वादि ज्ञानेनोपपद्यत इति संबन्धयथोक्तं सदानवस्था
वत्तद्वर्णं किं न स्मरसि॥ येनैकाधिकारत्वं तयो कल्पयसीत्यर्थः॥ मंत्राभिगादपित योजिताधिकारत्वं प्रतीयत इत्या

ह॥ इहायुक्तमिति॥ जिजीविषोः शनिवाकर्मविहितं॥ सर्वमाश्रय एवेति ज्ञानवतस्तत्तस्याजोविहितः॥ किंच धनं
संपन्नस्यैव कर्मधिकारः प्रथमत्राधिकारिणश्च धनकोटानिषेधेन कर्मधिकारनिषेधः प्रतीयते इत्यर्थः॥ जिजी
विषादिकर्मधिकारिण एव न ज्ञानाधिकारिण इत्यत्र प्रमाणमाह॥ न जीवत इति॥ अत्र एषं स्त्रीजनासंकीर्णं आश्र
मं इयागच्छेत्॥ इति षट्शस्त्राय स्थितिः॥ ततोऽरण्यगमनोपलक्षितसंन्यासान्नपुनरेयात्॥ कर्मश्रद्धयान्नप्रत्या
वृत्तिकुर्यादिति॥ जिजीविषादिरहितस्य संन्यासविधानादित्यर्थः॥ इतश्च नैकफलकामस्य ज्ञानकर्मणोरधि
कारः प्रतिपन्नव्य इत्याह॥ उभयोरिति॥ को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति संनिधानार्थं प्रह्लादं ज्ञानफलव
त्यति॥ संसारमंडलांतर्गतसेवचदेशांतर्गतप्राप्तापन्नहिरण्यजनपदप्राप्तादिलक्षणं कर्मफलं वक्ष्यति॥ अ
जेनयमुपपद्येतेनेत्यर्थः॥ नाशयणोपनिषदाक्यमपि जिज्ञाधिकारत्वे प्रमाणयति॥ इमो ह्यविनि॥ पुरस्ता
त्तद्विकाले अनुविष्कृतं तत्तौ भूतसृष्टिमनुप्रवृत्तौ जिज्ञाधिकारावेतयोः संन्यास एवातिरिक्तः श्रेष्ठो भवति परमपु
रुषार्थो व्यवधानादित्यर्थः॥ आसवाक्यमपि संवादमाह॥ द्वाविमाविति॥ आद्यमंत्रार्थं प्रपंचयितुं प्रथममविद्वत्वि
दाक्रियत इत्याह॥ अथेति॥ न लोका इति तद्वक्ष्येयं दृष्टार्थे यथाश्रुतमिति॥ येन यादृशं प्रतिषिद्धं विहितं वा दवताविज्ञा
नमनुवृत्तिसंतदनु रूपयैव योनिप्राप्नोतीत्यर्थः॥ आत्मा हंतृत्वस्य उदरजेदिति प्रसिद्धेः॥ कथमविद्वोऽसंज्ञात्मन इ
त्याह॥ कथं त इति॥ उदरजेदितोऽध्यात्माधिकारे प्रसंगो नावात्॥ असुखत्वाध्यासेनतिरस्करणमेवात्महंतृत्वमि
त्याह॥ अविद्यादोषेणेति॥ यथा कस्यचिच्छुद्धस्य मिथ्यानिर्ज्ञोपशस्त्रबंधोच्यते॥ तद्वदात्मनि पापित्वाभिधासोपि

दिसैवेत्यर्थः॥ अजरारमरस्यादिलक्षणं हृदिमिति संवेदनमभिधानं च यत्कार्येन दपि हनस्येव न दृश्यत इति॥ हनन
मुपचर्यत इत्याह॥ विद्यमानस्येति॥ अस्यात्मयोतस्य प्रायश्चित्तविधानादृशना संसरणमेव फलमित्याह॥ त
नेदिति॥ उत्तरमंत्रानवतारयति यस्यात्मन इत्यादिना॥ अविद्वत्क्रियमेकं वेदात्मनत्वं कथं केचन स्वर्गादिगामिनः
केचन नरकागामिन इति संसारिव्यवस्था॥ मनोपाधिनिबंधनेत्यभिप्रेत्याह॥ मनसस्त्यादिना॥ उपाधेरनुव
र्तनाद्विक्रियादिव्यवहाराश्रयत्वमिति शेषः॥ ननु मनसो देहांतस्थत्वाद्दृष्टिर्गमनायोगात् कथं वेगत्वमित्वांश
क्याह॥ इह देहस्यैवेति॥ जवायस्त्वादृश्यादिवत्तद्विचरुणादिनाग्राह्यत्वं प्राप्नोतीत्याह॥ नैनं देवा इति॥
चरुणादिप्रवृत्तेर्मनोपकारपूर्वकतातदविषयकत्वे चरुणादिविषयत्वमप्यात्मनो न संभवतीत्यर्थः॥ मनसो वा
कथं न विषय आत्मेत्यत आह॥ यस्मादिति॥ यथा मनस्यं परिमाणं मनसो न विषयो मंता व्यवधानात्॥ तथात्मापि
असंता व्यवधानात् मनसो न विषयस्तच्चापकत्वाच्चेत्यर्थः॥ उक्तात्मसंज्ञावनायोपपत्तिमाह॥ तस्मिन्नात्मत्वे सती
ति श्रोताति कर्माणि सोमाज्यपयश्च ताजिरजिसंघात इति संबंधात्तद्वृत्तिकोऽपशब्दः कर्मसु प्राणवेषाया
श्चापनिमित्तत्वप्रसिद्धेः कारणवाचकः शब्दकार्यलक्षणया प्रत्यक्ष इत्यर्थः॥ ईश्वरस्यापि हिरण्यगर्भस्य निमि
त्तप्रवृत्त्यन्यथोपपत्त्याऽधिकृतात्परमेश्वरः संज्ञायतामित्युक्तं॥ इहानीमातरिश्वाग्रहणमुपलक्षणार्थमाहा
यतात्यर्थमाह॥ सर्वाह॥ यामिता आलस्यं॥ आपित्वा द्वात्यतोस्ति निरतिशयस्त्वमेवाहं तत्तद्वेदस्ति तदिति

ई. ना. टी.
॥४॥

रंतरमेकरसंनस्यात्मानावादिताशंकाद॥ प्रज्ञानधन एवेतानि॥ उक्तात्प्रज्ञानस्य कलविधिनिषेधातीते जीवन्मुक्त
स्वरूपेणावस्थानमिहाह॥ यस्त्विति॥ निरतिशयानंदं स्वत एव दुःखानां स्पृष्टमात्रं स्पृष्टमात्रं जानतः शोको नवति॥ हा
दतोदं न मे पुत्रोऽसि न मे ह्येनमिति॥ ततः पुत्रादिका मयनेन दये देवता राधना च कीर्षति॥ न त्वात्मैकत्वं पश्यतस्ततो
न्येयवतिरेकाभां शोकादेर विद्याकार्यतावधारणं नूतनविद्यानिवृत्त्येव शोकादेर संनिकानि वृत्तिर्विद्याफलत्वेन वि
वर्हिता॥ त्रयमात्रस्य सुषुप्तेऽपि नावादिताह॥ शोकमोहयोरित्यादिना॥ सुषुप्तेरुत्पत्तेः॥ स्तावयंति शरीरमिति स्तावाः
शिरः प्रकरणविभागं हि दर्शयिषुवत्तमनुवदति॥ अत्राद्येनेति॥ यदुक्तं आस्करेण॥ सर्वाण्युपनिषदे कं ब्रह्म विद्या
प्रकरणं ततः प्रकरणं नैदं मनुचितमिति तदसत्॥ आणध्यासनविधातस्याप्युपनिषदुदर्शनात्॥ तत्र तद
पिब्रह्मज्ञानांगमिति वाच्यं पृथक् फलदर्शनात्॥ तेनापि व्याकृता व्याकृतोपासनसमुच्चयविधानस्य प्रक
रणं नैदेनैवेष्टत्वा व्याकृता व्याकृतोपासनस्य प्रकृतत्वात्॥ तस्माद्यथा कर्मकांडेऽपि नैदं आदिप्रकरणं त्रिभिः
वेद्यते॥ त्रिभिः अधिकारत्वात् ततः कर्मणस्तथोपनिषद्विनिर्नाधिकारकमेतद्विरुद्धं विद्याप्रकरणं नैदं न
विरुध्यते॥ मंत्रार्थे काल एव संमतिं दर्शयितुं मुपक्रमते॥ अतयोश्चेति॥ तत्र वाक्यमज्ञत्वमवगम्यत इत्योद॥
मन एवेति॥ जायामेव स्यादथ प्रजायेयाथ विज्ञेयमेव स्यादथ कर्मकुर्वीतेति॥ कामयमानस्य सर्वथैव कार्यजायादि
र्यदानसंपद्यते॥ तदा ध्यात्वा जायादिसंपत्तिं दर्शयति॥ एतच्छास्त्रं लिङ्गं मनसादि ध्यात्वा तत्वाद्यभिमानस्याज्ञा

॥४॥

वि १ विरक्तिं

यस्मिन्काले ३

कर्म

एथोक्तं

पश्यति संततस्तस्मादेव दर्शनात् न विजुगुप्सते जगुस्संघर्षेण न करोति प्राप्ते वा नुवादे यं सर्वादिष्टात्मनो न्य
हुं पश्यतो न वत्यात्मानमेवा संतविशुद्धं निरंतरं पश्यतो न घृणति मित्रमस्तीति प्राप्ते मेव ततो न विजुगुप्सत इति
इममेवार्थमन्योपि मंत्राह॥ यस्मिन् सर्वाणि भूतानि यथोक्तं आत्मनि तान्येव भू
तानि सर्वाणि परमार्थदर्शनादात्मैवास्तदात्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तुविजानतः तत्र तस्मिन्काले तत्र चात्मनि वा
कोमोदः कः शोकः॥ शोकश्च मोहश्च कामं वा जम जानतो नवति॥ न चात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः कोमो
दः कः शोक इति शोकमोहयोर विद्याकार्ययोरुद्देहेणा संन वप्रदर्शना सकारणस्य संसारस्यात्यंतमेवोद्धेदः
प्रदर्शितो नवति॥ यो यमता नैर्मत्रैरुक्तः आत्मा सत्त्वेन रूपेण किं लक्षणं स्यादायं मंत्रः॥ सपर्यगादिति॥ ८॥
सपर्यगात्सं आत्मा पर्यगात्परिसंताद गाऊतवान् काशवद्यापीत्यर्थः॥ सुकं शुद्धं ज्योतिषं हीप्तिमाति त्यर्थः॥
अकायमशरीरं लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः॥ अत्रणमकृतं सुस्तावीरं स्तावां शिरयस्मिन् विद्यंत इत्यस्ताविरं॥
अस्ताविरमव्रणमित्यायां स्थूलशरीरप्रतिषेधः॥ शुद्धं निर्मलं शुभापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितं॥ शुक्रमि
त्यादीनि वचांसि पुद्गलत्वेन परिणेतानि॥ सपर्यगादित्युपक्रमकविर्मनापीत्यादिना पुद्गलत्वेनोपसंहरात्॥

॥४॥

स्तावयंति शरीरमिति स्तावाः शिरः॥ ३

कविः कान्तदशी सर्वदेवः ॥ नानेतो सिद्धयेत्यादि श्रुतेः ॥ मनीषी मनस ईक्षितो सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः ॥ परिच्छेदः सर्वे
 मु२ षोपयुपरिभवतीति स्वयं नृः स्वयमेव भवतीति स्वयं नृः ॥ येषामुपरिभवति यश्चोपरिभवति स्वयमेव भवतीति सः
 ति स्वयं नृः ॥ सति यमुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञः ॥ त्वद्यथा तथा जातो याथातथ्यं यथा नृत्तकर्मफलसाधन
 तः ॥ अर्थान्कतं यद्यदायनि यद्यदादि दिनवान् यथा नृत्तकर्मफलसाधन इत्यर्थः ॥ शम्भुताभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः
 संवत्सरवेत्यः प्रजाभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥ अर्थो ज्ञानमंत्रेण सर्वेषां परिहारात् ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो
 वेदार्थः ॥ ईशावाक्यमिदं सर्वमागृधः कस्य खिन्नमिति अज्ञातो जिजीविषणं ज्ञाननिष्ठा संनवे कुर्वन्नेवेदक
 दि२ र्माणि जिजीविषेदितिकर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः ॥ अतयोश्च विना गोमंत्रप्रदर्शितोर्बेदद्वारण्यके प्रद निष्ठयो ७
 श्रुतिः ॥ सो कामयत जाया मे स्यादिना ॥ अतस्य कामिनः कर्माणि निमनरावासात्मावाजाया इत्यादिवचनादज्ञ
 त्वं कामित्वं च निश्चितमवगम्यते ॥ तथा च तत्फलं सप्तान्नसर्गसेवात्मभावेनात्मस्वरूपावस्थानं जायायेष
 णात्रयसंन्यासेन त्वात्मविदां कर्मनिष्ठा आतिक्रमेणात्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शितं किं अत्र या करिष्यामो ये धातो
 यमात्मायं लोक इत्यादिना ॥ ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्योऽसूर्यानाम इत्यादिना विद्वन्निष्ठाद्वारेण आत्म
 ४ प्राणः प्रजा ४

विद्यापतेन

नो यथा त्वं सपर्यगादित्येतदन्ते मंत्रैरुपदिष्टं तेनैव ॥ धिक्कृतान कामिन इति ॥ तथा चेतान् पञ्चतारणं मंत्रोपनिषदि
 त्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यग् ॥ अथ च नुष्टमित्यादिविज्योक्तं ॥ ये तु कर्मनिष्ठाः कर्मकुर्वन्त एव जिजीवि
 षवस्तेभ्य इदमुच्यते ॥ अथ तन्म इत्यादिकं पुनरवगम्यते ननु सर्वेषां मित्युच्यते ॥ अकामिनः साध्यसाधननेदो
 पमर्देन यस्मिन् सर्वाणि कृतान् ॥ ते वा नृद्विजानतः तत्र को मोदः कः शोकरकत्वमनुपश्यतो यदा तैकत्वविज्ञा
 नं तन्न केनचित्कर्मण ज्ञानांतरेण वाऽमृदुः समुच्चिचीषति इदं नु समुच्चिचीषयाऽविद्वद्दिनिदाक्रियते तत्र
 च यस्य येन समुच्चयः संनवतिन्यायतः शास्त्रतो वा तदिदोच्यते ॥ यद्देवं विजितं देवतादिज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनोप
 त्यासनपरमात्मज्ञानं ॥ विद्यया देवलोक इति पृथक् फलप्रवणत्वं ॥ तयोर्ज्ञानकर्मणोरिदं के कानुष्ठाननिदास
 मुच्चिचीषयाननिदापरैवेकैकस्य पृथक् फलप्रवणं द्विधया तदोदंति विद्यया देवलोकः ॥ न तत्र दक्षिणयंति
 कर्मणोऽपि देवलोक इति ॥ न हि शास्त्रविहितं किंचिदकर्तव्यतामियात् ॥ तत्र संप्रति ॥ अदर्शनात्मकं तमः प्रविशंति ये
 के अविद्याविद्यायाश्चन्यामविद्यां कर्मस्यर्थः ॥ तामविद्यामग्निदोनादित्यक्रणमेव केवला मुपासते तत्पराः संतोऽ
 नुतिष्ठन्तीत्यनिप्रायः ॥ ततस्तस्मादंधात्मका तमसोऽन्य इव बहुतरंगैव तमः प्रविशंति कर्महित्वा येऽविद्या ते
 ३ तमः प्रविशंति त्यादि ॥ ५ ॥ अंधं

तत्र ५

॥ ईशा भाष्ये ॥

७

देव २

विद्यां चाविद्या
मिति ॥

ग्र ३

१ रताः अतिरताः ॥ ९

॥ अन्यदेवाकुरिति १० ॥

॥ अ

यामेव देवताज्ञानेन ॥ तत्रावांतरफलनेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमिदं न्यथाफलवदफलवतोः सन्निदि
तयोरंगंगितैव स्यादित्यतः ॥ अन्येऽप्येव विद्याक्रियते कलमित्याहुर्वदंति ॥ अन्यदाकुरविद्याकर्मणा क्रि
यत इति ॥ तथा चोक्तं ॥ कर्मणोऽपि तलोको विद्यादेव लोक इति ॥ एवं शुश्रूषं श्रुतवतो वयं धीराणां धीमतां व
चने ये आचार्या नोऽस्मत्पुत्रकर्मवज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तं तेषां मया मागमः पारंपरीयगत इत्यर्थः ॥
यत एव विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्मचेत्यर्थः ॥ यस्तदेतदुनयं सदैकेन पुरुषेण नुष्ठेयं वेदतस्यैवं समु
च्चयकारिण एकपुरुषार्थसंबंधः क्रमेण स्यादित्युच्यते ॥ अविद्याकर्मणा ग्निदोनादिना मृत्युं स्वाभाविकं कर्म
ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यं उनयंतीति क्रमविद्यादेवताज्ञानेनामृतं देवतात्मनावमश्नुते प्राप्नोति ॥ तद्यम
तमुच्यते यदेवतात्मगमनं ॥ अधुना व्याकृता व्याकृतोर्पसनयोः समुच्चिच्छिष्याप्रत्येकं निदोच्यते ॥ अंधंतमः
प्रविशंतियेऽसंभूतिं संभवतः संभूतिः सामर्थ्यकार्यस्य सा संभूतिस्तस्यान्यासंभूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृ
ताख्यतामसंभूतिमव्याकृताख्यं प्रकृतिकारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ये ते तदनु
रूपमेवांधंतमो दर्शनात्मकं प्रविशंति ॥ ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशंतियेऽसंभूत्यां कार्यत्र

वेदः २

अंधंतमः
ति १२

७

अन्यदेवाकुरिति १३

च

ति १४

लय

अ

१२
एलिहिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ अधुना नयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलनेदमाह ॥ अन्यदेव एव गेवा
हुः पूजं संभवान् संभूते कार्यब्रह्मोपासनादणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ तथा चान्यदाकुरसंभवा
दसंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनाद्युक्तं मंधंतमः प्रविशंतीति प्रकृतिलय इति च पौ राणिकैरुच्यते ॥
इत्येवं शुश्रूषमधीराणां येन सति चिच्छिरे व्याकृता व्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ यत एवमतः स
मुच्चयः संभूत्यसंभूत्युपासनयोर्युक्त एवैकपुरुषार्थत्वाच्चेत्याह ॥ संभूतिं च विनाशं च यस्तदेतन्नयः
सह ॥ विनाशेन विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य सतेन धर्मिणो भेदेनोच्यते ॥ विनाश इति तेन तदुपासनेनानैश्वर्यं
धर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा हिरण्यगर्भोपासनेन एलिमादिप्राप्तिः फलं तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्यासं
भूत्याऽव्याकृतोपासनेनामृतं प्रकृतिलक्षणमश्नुते ॥ संभूतिं च विनाशं चेत्पत्रावर्णलोपेन निर्देशोऽष्टमः ॥
प्रकृतिलयफलं श्रुत्वा नुरोधान् मानुषदेववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयां तमेतावती संसारग
तिर्गतः परं हर्षोक्तं तेवानुद्धिजानत इति सर्वात्मना व एव सर्वेषां संन्यासज्ञाननिष्ठाफलं एवं चिः प्रकारः
प्रकृतिनिवर्तिलक्षणं वेदार्थोत्तमप्रकाशितः तत्र प्रकृतिलक्षणं वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणं स्पष्टं

तत्र
संभूतिमि
ति १४

२भा

८

स्य प्रकाशने प्रवर्तते ब्रह्मणमुपयुक्तं ॥ तिष्ठति लक्षणस्य प्रकाशनेऽत ऊर्ध्वं ब्रह्मद्वार एव ॥ तत्र निषेका
 दिशमशानांतं कर्म कुर्वन् निजा विषे घोविद्यया सदा परब्रह्मविषयया तदुक्तं ॥ विद्यावा विद्यात्रयसु द्वे दो
 जयंसदेति ॥ अविद्यया मत्स्युं तात्वा विद्यया मत्तमश्रुत इत्युक्तं तत्र केन मार्गेण मत्तमश्रुत इत्युच्यते न
 दानसस्यमसौ स आदिसोय एष एतस्मिन् डले पुरुषो यथायं दक्षिणे ह्युरुर्ध्व एतदुजयंससंब्रलो
 पासीनो यथोक्त कर्म कृतचयः सीतकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं याचते हिरण्ययेन पात्रेण
 हिरण्यमथ मिद हिरण्यं ज्योतिर्मयमित्येतत्तेन पात्रेण वापि धानमृतेन सत्यस्य आदिस्य मंडलस्य
 ब्रह्मणोपि दितं ह्यदितं मुखं द्वारं तत्त्वं हे पूषन् पाद एव ॥ सत्यधर्मा यतव सत्यस्योपासना ससंधर्मो य
 स्यममसौ हंसस्य धर्मसि सैम धर्मं धर्मपथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठाने दृष्टयेत वसत्यात्मन उपलब्धयेद्दे
 पूषन् जगतः पोषणभूषणारविंते धेव एक एव रुषन्ति गच्छतीत्येक धिः देशक धीं तथा सर्वस्य
 मना धर्मः देयमान धेव रश्मीनां प्राणानां रसानां च स्वीकरणं सूर्या देसूर्य ॥ प्रजापते रपसं प्रजापत्या दे प्रा
 जापत्य ब्रह्म विगमय रश्मीन् स्वा ॥ समूह एका कुरु उपसंहरते जस्माव कं ज्योतिर्यत्तेन वरूपं कल्या

॥ १॥

॥ हिरण्य
येनेति १५

॥ १५ ॥ पूष
निति १६ ॥

वा

२ तेन

२ ज

त्वात् ५

॥ हरिति शिरः ॥ भुवरिति वाङ् ॥ हरिति पा
पुरुषः २

ज

एतमं संप्रत शोत नंत तेन वात्मनः प्रसादात्पश्यामि ॥ किंचादं न चत्वां न त्यवधाचेयो सोमं डलस्यो वाङ्मयव्य
 वः पुरुषः पुरुषाकारत्वात् पूर्णं वा प्राणबुद्ध्यात्मनां गमसमिति पुरुषं पुरिशयना द्वांसो दमस्मि न वा मि ॥ अ
 धेदानीमममरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिहृदं हित्वा धिदेवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रात्मानं प्र
 तिपद्यतामिति वाक्यशेषः ॥ लिङ्गं चेदं ज्ञानकर्म संस्कृतमुक्तामस्त्विति दृष्टव्यं मार्गयाचनसामर्थ्यादि धेदेश
 रारमग्नौ कुतं न स्मांतं नृयात् ॥ उमिति यथोपसंभ्रमं प्रतीकात्मकं सत्यात्मकं सूर्याख्यं ब्रह्म जेदे नोच्यते ॥ दे
 क्रतो संकल्यात्मकं स्मरयन्मम स्मर्तव्यं तस्य कालोयं प्रसुपस्थितोऽतः स्मर एतावन्तं कालं नावितं कृतमस्मर
 यन्मया वाच्यं प्रतति अनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर ॥ क्रतो स्मर कृतं स्मरेति पुनर्वचनमर्थात् पुनरनेन मंत्रेण
 मार्गयाचने ॥ दे अग्नेन यगमय सुपथा शोतनेन मार्गेण सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गं निवर्त्य धीं निर्विलो
 दं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनानोयाचेत्वा पुनः पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोतनेन पथानयेरायेध
 नाय कर्मफललोगायेत्यर्थः ॥ अस्मां यथोक्त धर्मविशिष्टान् विश्वानि सर्वाणि देदेव वधूनानि कर्माणि प्रज्ञाना
 नि च विद्वान् जानन् ॥ किंच युयोधिवियोजय विनाशयस्मै अदस्मत्तो जुहुशं कुटिलं वंचनात्मकमेतः पापं

॥ १६ ॥ वायु
रिति १७

त्वात् ५

॥ १७ ॥ प
यतिरिति १८

अग्नेनेति १८

३

७ त्रं प्रतीकात्मानं ॥ ३ ॥

नौतेकयविशुद्धाः संत इहं प्राश्याम इत्यभिप्रायः ॥ किंतु वयमिदानीं तेन शक्तुमः परिचयं कर्तुं नयिष्याम
 कृतं तेन तु यं नम उक्तिं नमस्कारवचनं विधेयं नमस्कारेण परिचरेम इत्यर्थः ॥ अविद्यायां मत्सुतात्वाविद्यायां ॥ १८ ॥
 मत्तममृते विनाशेन मत्सुतात्वा संन्यासमत्तममृते इति श्रुत्वा केचि संशयं कुर्वन्ति ॥ अतस्संनिधारणार्थं
 संक्षेपतो विचारणं करिष्यामः ॥ तत्र तावत्किं निमित्तं संशय इत्युच्यते ॥ विद्याशब्देन मुख्यपरमात्मविद्ये
 व कस्मान्न गृह्यते मत्तत्वं च ॥ ननु क्त्वायाः परमात्मविद्यायाः कर्मणश्च विरोधात् समुच्चयानुपपत्तिः ॥ सत्यं
 विरोधस्तु नावगम्यते ॥ विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वाद्यथा ॥ विद्यानुनं विद्योपासनं च शास्त्रप्रमा
 णकं तथा तद्विरोधा विरोधावपि ॥ तथा च न हि स्यात्सर्वान्तरात्मा इति शास्त्रार्थवगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्य
 तं ॥ ध्वरेपि हि स्यादिति वै विद्याविद्ययोरपि स्याद्विद्यो कर्मणश्च ॥ न ह्येतदेव विपर्ययते विद्युच्चैः अविद्याया च वि
 धेति श्रुतेः ॥ विद्यां चाविद्यां चेति वचनादविधे इति चेन्न विरोधाविरोधयोर्विकल्पासंनवादविरोध एवेति
 चेन्न सदसंनवानुपपत्तेः ॥ क्रमेण स्यातां विद्याविद्ये चेत्ते ॥ विद्यो न्यूनो न दाश्रये ॥ विद्यानुपपत्तेः ॥ न ह्यग्निरुध्मः
 प्रकाशश्चेति विज्ञानो न्यूनो यस्मिन्नाश्रयेत इत्यनेन तस्मिन्नेवाश्रये शीतो ग्निरप्रकाशेवेत्येति विद्यो न्यूनः ॥

तापिसंशयोऽज्ञानं वा यस्मिन् सर्वाणि नूतान्यात्मैवाभ्युदयान्तः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्य
 त इति कः शो मोहो घसंनवश्रुतेः ॥ अविद्यायां असंनवान्तरुपादानस्य कर्मणोऽप्यनुपपत्तिमवोचाम ॥
 अतममृते इत्यापेक्षिकममत्तं विद्याशब्देन परमात्मविद्यायद्वारेण हिरण्ययादिना द्वारमार्गयो च
 नमनुपपन्नं स्यात्तस्माद्यथास्मानि व्याख्यात एव संनान्तरुपादानस्य कर्मणोऽप्यनुपपत्तिमवोचाम ॥ इति श्रीगोविंदभ
 गवत्पुण्यपादशिष्यशंकरभगवतः कृतो वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यसमाप्तेः ॥ ॥ संवत्
 १८५८ शके १७२३ चतीते भाद्रपदसुदि ४ शनौ लिखितमिदं पुस्तकं माधवानंदेन ॥ ॥ आरम्भः ॥
 यस्मिन्नेव प्राप्यते तदाप्यं ॥ यत्र गुणधानं मत्तापकं प्रोवाक्रियते तसंस्कार्यं ॥ यत्र गुणपरित्या
 गेन रूपान्तरं क्रियते तद्विकार्यं ॥ उक्ताः पुरोडाशादिः ॥ विकार्यः सोमादिः ॥ आप्यो मंत्रादिः संस्कार्यो ब्रि
 ह्यादिः ॥

श्रीगणेशायनमः॥अथ गयत्र्यर्चो निरूप्यते। सवितु^{तत्} देवस्य वरेण्यं भर्गो धीमहि। यः न धियोः प्रचोदयात्
स्यते प्राणिनोऽस्मादिति सविता तस्य सवितुः देवस्य ब्रह्मणः वरेण्यं श्रेष्ठं तत् भर्गो धीमहि ध्यायेम
यः सविता नोऽस्माकं धियो बुद्धि वृत्तीः प्रचोदयात् प्रेरयतीत्यर्थः॥

सौजः